

לקראת אקולוגיה פוליטית של הציונות במרחב הכפרי

מתן קמינר

הסביבה שבה אנו חיים בישראל כיום שונה לחלוטין מזו של פלסטין במפנה המאה הקודמת. התנועה הציונית הוציאה לפועל תמורות נרחבות בממשק שבין הפעילות האנושית בארץ ובין המערכות הטבעיות שעליהן היא נשענת, מטיוב קרקעות מקומי ועד הסטה של נהר שלם מאגן היקוותו. תמורות אלו אפשרו רמת חיים גבוהה לאוכלוסייה היהודית המתיישבת, אך החריבו מערכות אקולוגיות מורכבות שהתקיימו בארץ במשך אלפי שנים ופרנסו את ילידיה הפלסטינים. המערכת הכלכלית שייסדה הציונות, בניגוד לאופני הקיום שקדמו לה, מכלה בקצב הולך ומתגבר את התשתית האקולוגית המאפשרת את החיים האנושיים בארץ. רבות נכתב בשנים האחרונות על הציונות כתנועה קולוניאלית, והמאמץ הציוני "להפוך כלכלה חקלאית ערבית במהותה לכלכלה תעשייתית תחת שליטתו של הון יהודי", כדברי ע'סאן כנפאני (Kanafani 1980, 24), הוא אכן מפעל קולוניאלי מובהק. אך המפנה האקולוגי שחוללה הציונות יישאר סתום כל עוד לא נבין את התפקיד שמילא המפעל הציוני בהכפפת הארץ ותושביה לאופן הייצור הקפיטליסטי (Abdo 1991). מול גישות המטילות את האחריות למשבר האקולוגי הרב-ממדי שעימו אנו מתמודדים כיום על "אנתרופוס" מופשט וא-היסטורי, אציע כאן ניתוח שמתמקד בתצורה חברתית ספציפית – הקפיטליזם הקולוניאלי – ומזהה אותה כגורם המניע העיקרי של המשבר, על היבטיו המקומיים והגלובליים גם יחד. זווית אנליטית זו, המזהה את הכוחות החברתיים האחראיים לפריצתו ולהחרפתו של המשבר האקולוגי, מאפשרת להתנער הן מגישות מלתוסיאניות, המאשימות במשבר את הקבוצות שאשמות בו פחות מכול, הן מהרמת הידיים הפטאליסטית הרווחת לא פחות.¹

1 בזירה המקומית, נציגו הבולט של המלתוסיאניזם האקולוגי הוא ארגון "צפוף" בהנהגתו של אלון טל. לדיון במלתוסיאניות הסמויה הנפוצה בתנועה הסביבתית ראו קריסט 2021.

מטרתו של חיבור זה היא לקדם את הדיון ההכרחי בהשלכותיו האקולוגיות של הקולוניאליזם הציוני באמצעות סיפור ההיסטוריה האקולוגית של הציונות במרחב האגררי. לאחר דיון תיאורטי מבואי, מוקדש רוב המאמר לסיפור זה. הוא נפתח בפרק המתאר את היחסים בין אדם לטבע בפלסטין שלפני ראשית הקולוניזציה. הפרק השני מתאר את התקופה הנמשכת מימי העלייה הראשונה ועד הנכבה, אז נאבקו ביניהם על אופן המעבר לקפיטליזם שלושה כוחות: ממשלת המנדט האימפריאלית, היישוב הציוני על מוסדותיו, והאליטה הפלסטינית. בשלב זה, "ההצבר הראשוני" – הנישול ההכרחי למעבר זה – התנהל בעצלתיים; משום שהבריטים הכירו בזכויותיהם של פלאחים וברואים על הקרקע, רובם הצליחו לשמור על אדמתם, ורבים השתלבו חלקית בעבודה בשכר. המוסדות הציוניים, בעידוד הבריטים, רכשו קרקעות באזורי חוף ועמק, סילקו את האריסים שעבדו אותן, ויישמו מפעלי ניקוז ופיתוח שאפשרו את גידולן של סחורות מזון עבור השוק העירוני הצומח. לאחר הנכבה, שבעקבותיה הפקיעה המדינה החדשה את חלק הארי של הקרקעות החקלאיות והעבירה אותן לידיהם של קיבוצים ומושבים, הוצאו לפועל תמורות אקולוגיות אדירות ממדים, ובהן ייבוש החולה והסטת מימי הירדן, ואלה החריבו בהדרגה את המערכות האקולוגיות של אגן הנגה ואת הקהילות שהתפרנסו מהן. מובהקת לא פחות הייתה התמורה בנוף החקלאי באזורים כמו הגליל המערבי וחבל לכיש, שעברו מידיים פלסטיניות ליהודיות ומחקלאות שנשענת על מי הגשמים והמעיינות לכזאת שדורשת השקיה ממוכנת. צירוף של אירועים פוליטיים, כלכליים, צבאיים ואקולוגיים שנפרשו משנות השבעים ועד שנות התשעים צמצם מאוד את חשיבותה של החקלאות, ובשלב זה הפכה הקרקע מאמצעי ייצור בידיו של ענף גווע לחפץ עובר לסוחר במגזר צומח – הנדל"ן. הסחר בקרקעות והפרוור הפכו לכלי מרכזי של קולוניזציה וגם לכלי (מוגבל) של התנגדות לה, וגל הבנייה והסלילה גרר תמורות אקולוגיות חדשות, שגם להן יש השלכות מעוררות חרדה.

מאמר זה מתמקד במרחב האגררי, אך לא משום ששאלות אקולוגיות אינן רלוונטיות לחיים בעיר; ההפך הוא הנכון. קרל מרקס הצביע, בעקבות הכימאי החלוצי יוסטוס פון ליביג, על הקשר בין ריכוזה של האוכלוסייה העובדת בערי התעשייה ובין הפרת חילוף החומרים האורגני בין האדם לסביבה הטבעית, המאפשר לה להמשיך לספק את צורכי הקיום שלנו (Marx 1991, 949; Foster 2000). רק בזכות ההצבר הראשוני והפיתוח הקפיטליסטי מתאפשרת האשליה המודרנית שקיומם של בני אדם אינו קשור בעבותות לסביבתם הלא-אנושית, ועימה ההסטה של המבט החברתי והמחקרי מהמרחבים הכפריים, ההופכים למחוזות של תפאורה פסטורלית נוסטלגית במקרה הטוב ול"שטחי הקרבה" (sacrifice zones) במקרה הרע.² ההתמקדות שלי במרחב הכפרי נועדה לאזן במעט את

2 טרמינולוגיה לעולם אינה תמימה; גם אפיונם של השטחים שמחוץ לעיר כ"מרחב כפרי" (countryside) טומן בחובו הנחות-קדם איריאולוגיות, שעליהן עמד דוד בן שבת (2020).

הנטייה הזאת, אך אקולוגיה פוליטית שלמה של ישראל/פלסטין תצטרך להקיף בטווח חקירתה גם את העיר.³

גם לאחר צמצום יריעת המחקר, קשה מאוד להגיע במאמר יחיד לסיכום ביקורתי וממצה של המחקר הרלוונטי, שנערך במגוון דיסציפלינות ובשפות שונות ועוסק בהתרחשויות ענפות שחלו במשך יותר ממאה שנים באחד האזורים המורכבים בעולם. במקרה זה, המילה "לקראת" המופיעה בכותרת המאמר היא קריאה מכוונת למחקר נוסף על האקולוגיה הפוליטית של ישראל/פלסטין, והסקיצה ההיסטורית הנפרשת בו היא בגדר מפת דרכים ראשונית, מלאה חורים – בזמן ובמרחב – הזועקים למילוי. את הדרך פילסו עד כה בעיקר חוקרים פלסטינים (ראו למשל 2015 Tesdell; 2009 Alattout), אך בימים אלו מתגבשת גם באקדמיה הישראלית קהילת מחקר באקולוגיה פוליטית. מאמר זה מבקש בין היתר להצביע על דחיפותו של המחקר בתחום ולדברן חוקרות נוספות להצטרף למאמץ המשותף.

קפיטליזם, קולוניאליזם ואקולוגיה

בעשורים האחרונים מתפתח בעולם גוף תיאוריה עשיר שמבין את הקפיטליזם לא רק כמבנה כלכלי, אלא כאופן ארגון טוטלי של היחסים בין בני אדם לבין עצמם ובינם לבין העולם הלא-אנושי. זרמים כמו תיאוריית השעתוק החברתי הפמיניסטית, המרקסיזם האקולוגי, המחשבה השחורה הרדיקלית והאקו-פמיניזם מזיחים את דמותו של הפועל התעשייתי, הגברי והלבן מבולע, הניצב בליבה של ביקורת הקפיטליזם באורתודוקסיה הסוציאל-דמוקרטית והקומוניסטית.⁴ כל אחד מהם מצביע על פן אחר בניצול הכפוי של "נשים, טבע וקולוניות" (Mies 2014), שעליו נשען הקפיטליזם ליד הניצול ה"מוסכם" והבולט יותר הגלום בחליפין של עבודה תמורת שכר. אף שגדולתו של הקפיטליזם טמונה בהוכחה כי אין סתירה בין תחזוקת האשליה של חליפי סחורות שוויוניים ובין ניצול והצבר, למרקס היה ברור כי אשליה זו אינה תמיד הכרחית לתפקוד המערכת. בניגוד מובהק לכלכלנים המדיניים הקלאסיים, שחיפשו את שורשי האי-שוויון בהבדל המוסרי שבין יזמים חרוצים

3 מלכוד ההימנעות מעיסוק באקולוגיה הפוליטית של העיר, המאמר נמנע גם מעיסוק בהפקתם של חומרי גלם (extraction). הדוגמה הבולטת לתעשייה מסוג זה בארץ היא מפעלי ים המלח, שמילאו (ועודם ממלאים) תפקיד

בתהליך הקולוניזציה הקפיטליסטית. ראו פרנקל ואחרים 1996; Norris 2015.

4 כל אחד מהזרמים הללו רחב וצומח במהירות. לקריאה נוספת על תיאוריית השעתוק החברתי (social reproduction theory) ראו ארוצה ואחרות 2022; השש 2022; Weiss 2021; Bhattacharya 2017. לרדיקליזם השחור והמושג "קפיטליזם גזעי" ראו Johnson and Kelley 2017; Johnson and Lubin 2017; Robinson 2000; Tsing 2015; Haraway 2016; Malm 2015; Moore 2015. לאקו-פמיניזם ראו Davis et al. 2019.

לפועלים בטלנים, מרקס סבר – על סמך קריאה מדוקדקת בהיסטוריה הבריטית – כי תנאי מוקדם ל"הסכמה" של בני אדם לעבוד תמורת שכר הוא נישולם הכפוי והאלים מעל אדמתם. את התהליך הזה כינה באירופה, בקריצה לאדם סמית, "ההצבר הראשוני לכאורה" (מרקס 2011).⁵ מנקודת המבט של ההון, אין הכרח שכל מי שנדחק מעל אדמתו ישתלב בעבודת שכר; כפי שמראות תופעות קפיטליסטיות לעילא כמו העבודות באיים הקריביים ושעבודן של עקרות בית במסגרת המשפחה הגרעינית, אפשר לנצל את כוח העבודה של בני אדם גם בדרכים אחרות, וגם "אוכלוסיות עודפות" שאינן מועסקות דרך קבע עשויות לשמש לצרכים שונים של ההון, כגון שבירת שביתות. עבור כינונם של יחסים קפיטליסטיים, החסימה של כל אפשרות לקיום עצמאי, כזה שאינו תלוי ברכישת סחורות בשוק לשם מילוי הצרכים הבסיסיים ביותר, היא מהותית יותר מעבודת השכר.

בפרק 24 של הקפיטל מקדיש מרקס דיון נרחב להצבר הראשוני בתוך בריטניה, שהתגלם בלוחמה מעמרית פרועה וחד-צדדית של האצולה נגד האיכרות. אך מרקס הכיר היטב גם בקשר ההדוק בין "דמדומי השחר" של הקפיטליזם ובין "גילוי ארצות הזהב והכסף באמריקה; השמדתם של הילידים, שיעבודם וקבורתם-חיים בתוך המכרות; התחלת כיבושה ושידיתה של הודו המזרחית; [ו]הפיכתה של אפריקה לתחום ציד מסחרי של שחורי עור" (שם, 620). אם כן, גם אם אפשר תיאורטית לרמיין לקפיטליזם ראשית אחרת, כתופעה היסטורית ממשית הוא חייב את היווצרותו, ובמידה רבה גם את המשך קיומו, לגלים חוזרים ונשנים של אלימות ונישול קולוניאליים, מלווים בהצדקות אידיאלוגיות גזעניות, מרצח העמים הילידיים באמריקה בידי קולומבוס וממשיכיו ועד ימינו.

אלימות ונישול קדמו כמובן לעלייתו של הקפיטליזם על במת העולם; אך בניגוד לתקופות קודמות, וזהו ניגוד שהשלכותיו האקולוגיות הרות גורל, רק תחת הקפיטליזם הפכו הייצור וההפצה של סחורות למטרות רווח לאופן העיקרי שבו מסופקים צורכיהם של בני האדם. מניע הרווח דוחף את היצרנים השולטים באמצעי הייצור לעשות הכול כדי לצבור הון – החל בצמצום שכר העובדים למינימום האפשרי, עבור בניצול חסר מעצורים של חומרי גלם שהם נחלת הכלל, וכלה בהכנסת שיפורים טכנולוגיים שמוזילים את הייצור בדרכים אחרות. כאשר המתחרים מאמצים בתורם את החידושים הללו יורד מחירן של הסחורות, וכדי להמשיך ולייצר רווחים נוצר לחץ להגדיל את התפוקה. הצורך להגדיל ללא הרף את היקף הייצור מקנה לקפיטליזם דינמיות ויצירתיות יוצאות דופן, אך גם יוצר בו נטייה מבנית חסרת תקדים להפרת האיזון בחילוף החומרים בין האדם ובין

5 במקור הגרמני הביטוי הוא die sogenannte ursprüngliche Akkumulation, ובמהדורה העברית הארכאית משהו הוא מתורגם "ההצבר המתקרא ראשוני". בספרות המשנית נהוג להשמיט את ה"so genannte" הסרקסטי של מרקס, וכך אעשה גם אני, אך כפי שיתבהר – הצבר בכפייה מתקיים בכל אחד משלבי של הקפיטליזם, ואינו מאפיין בהכרח רק את שלביו הראשוניים (ראו גם Harvey 2004).

סביבתו הטבעית, הן בשל התכלותם של חומרי גלם הן בשל שפיכתה של פסולת בחזרה אל הטבע. אי-ההלימה המבנית שמייצר הקפיטליזם בחילוף החומרים בין האדם לסביבתו היא מה שג'ון בלאמי פוסטר מכנה, בעקבות מרקס, "הפעור המטבולי" (Foster 2000). גם בלי להיתפס לרומנטיזציה של העבר הקדם-קפיטליסטי או של חברות ילידיות כמו זו הפלסטינית, אפשר לזהות את התהוותה של מערכת העולם הקפיטליסטית-קולוניאלית והתפשטותה על פני הפלנטה במהלך המאות האחרונות כורזו העיקרי של השינויים הרי הגורל המכונסים בדרך כלל תחת הכותרת הכוללנית "אנתרופוקן".

הציונות כתנועה קולוניאלית וקפיטליסטית

גם אצל קוראים ביקורתיים שמקבלים את הקביעה כי המפעל הציוני הוא קולוניאלי מראשיתו ועד אחריתו, טענה דומה לגבי אופיו הקפיטליסטי של הפרויקט עשויה להתקבל בהרמת גבה. הצהרות האמונים לסוציאליזם של מנהיגי תנועת העבודה, שהנהיגה את היישוב והמדינה בין שנות השלושים לשנות השבעים של המאה הקודמת, אמנם אינן מוכיחות דבר כשלעצמן; ואותם דברים אמורים בעקרון ה"עבודה העצמית" של ההתיישבות העובדת, שהפך לאות מתה במושבים עוד לפני 1948, ובקיבוצים – שחשיבותם הכלכלית תמיד הייתה פחותה – זמן קצר לאחר מכן (סבירסקי 1981; אלמליח 2018; בן צבי 2018). אלא שקודם לשנות השמונים התאפיינו המשק והחברה בישראל בבעלות לאומית על הקרקע, במעורבות עמוקה של המדינה בקביעת המדיניות הכלכלית ובבורגנות פרטית חלשה ותלותית, ואלה עשויים להעמיד בספק את אפיונה של ישראל דאז כקפיטליסטית על פי הגדרות מסוימות.⁶ השינויים של שנות השבעים והשמונים, הנדחקים לעיתים קרובות תחת הכותרת הכללית "ניאו-ליברליזציה", אכן סימנו מפנה קריטי ביחסן של הציונות ומדינת ישראל אל הסביבה הלא-אנושית, כפי שיידון להלן. אולם מנקודת מבט אקולוגית-פוליטית המאפיין החשוב ביותר של הקפיטליזם אינו מניע הרווח הפרטי של בעלי הון ש"שובים" (capture) את השלטון, אלא המעבר מאופני ייצור שמתבססים על גישה ישירה לאמצעי המחיה לאופן ייצור שבו לרוב הגדול של האוכלוסייה אין גישה לאמצעים הללו, והחברה דואגת לקיומם של הצרכים האנושיים באמצעות חילופי סחורות. אופן ייצור זה, כאמור, מתאפיין גם בצורך מתמיד בהצבר ובצמיחה, ובניגוד לאופני הייצור הקודמים לו, הוא נקלע למשברים כאשר ההצבר נתקל בגבולות ובמכשולים (Banaji 2010; Moore 2015). תחת הקפיטליזם, המדינה נאלצת לשרת את הצבר ההון כדי לא לפגור אחרי מתחריה

6 הספרות העוסקת בנושא נרחבת והוויכוח ער, אך ראו למשל ביכלר וניצן 2007; בן פורת 2011; Hever 2010; Krampf 2018.

הבינלאומיים, גם בהיעדרה של בורגנות מקומית שתדחף לכך מתוך אינטרס פרטי צר.⁷ הדחף להצבר, ולא מניע הרווח הפרטי, הוא העומד מאחורי היווצרותו של הפער המטבולי בין יכולותיה של המערכת האקולוגית ובין צרכיה של הכלכלה האנושית.

מנקודת מבט זו, תפקידם של גופים לאומיים פְּרָה־מדינתיים בהכוונת המשק היישובי, ומאוחר יותר המשק הישראלי, חשוב פחות מהנחת העבודה של קברניטי המשק כי יעדה המרכזי של התנועה – יצירתו של רוב יהודי יציב וריכוני ב"ארץ ישראל" – יושג רק על מסד של ייצור סחורות ומכירתן למטרות רווח בשוק ארצי, אזורי או עולמי.⁸ הוגים ציונים מכל קצוות הקשת הפוליטית הניחו, לרוב בלי לציין זאת במפורש, כי שליטה יהודית בכלכלת הארץ תהיה כרוכה בנטישתם של אופני קיום חקלאיים המבוססים על ייצור לצריכה עצמית ובמעבר למשק תעשייתי המשולב בשווקים אזוריים ועולמיים. רק בזכות זרם כמעט בלתי פוסק של משאבים פיננסיים שהגיע לידי הציונות מצפון אמריקה וממערב אירופה, לפני הקמת המדינה ולאחריה, יכלה התנועה להכפיף שיקולים כלכליים למטרות פוליטיות כמו "קביעת עובדות בשטח" לצרכים צבאיים ודיפלומטיים ולשם הצדקה אידיאולוגית (Silver 1990). מבחינה זו, החקלאות הציונית היא קפיטליסטית מראשיתה, ואחת היא אם נעזרה בכוח עבודה שכיר (פלסטיני, מזרחי או תאילנדי) או שהסתפקה בזה של חברי הקולקטיב ה"חלוצי" האשכנזי (Abdo 1991).

את ייחודיותה של הציונות על רקע הקפיטליזם הגלובלי אפשר אפוא להבין לא ככזאת שנובעת ממניעים אידיאולוגיים סוציאליסטיים, אלא כפועל יוצא של אופייה כתנועה קולוניאליסטית מיישבת. מניעה הקולוניאליים של הציונות נידונו בהרחבה בספרות הביקורתית של השנים האחרונות, הרואה ב"חיסול" של האוכלוסייה הילידית מטרה מובהקת של הקולוניאליזם ההתיישבותי בכלל ושל הציונות בפרט, כביכול בניגוד לקולוניאליזם "רגיל", המבקש לנצל את כוח עבודתם של הילידים.⁹ כאמור, הציונות חורגת מהתמונה המוכרת של חברה קפיטליסטית בשל ריכוזם של הקרקע ושל אמצעי הייצור התעשייתיים, לאורך חלקים ארוכים מתולדותיה, בידיהם של מוסדות "לאומיים", מהקרן הקיימת ועד

7 לפי הגדרה זו, גם מדיניות הפיתוח (developmentalism) של מדינות הגוש הקומוניסטי, ובראשן ברית המועצות, עשויה להיחשב קפיטליסטית. זאת אכן הייתה עמדתו של המרקסיסט האיטלקי אמריאו בורדיגה, שראה בקולקטיביזציה שהנהיג סטלין אינסטנציה של הצבר ראשוני; ראו Goldner 1995.

8 עד להתקשחותה של תפיסת ההפרדה הציונית בעקבות המרד הערבי הגדול, יצרנים ציונים רבים שאפו להשתלב בשוק אזורי שיכלול גם את סוריה ולבנון. שאיפות דומות גלומות הן בחזון המזרח התיכון החדש של שנות התשעים הן בברית ה"אברהמית" הנרקמת עם מדינות המפרץ. ראו פלד 2014; מעוז 2021; Schayegh 2017.

9 לפי פטריק וולף, המקדם הבולט של הטענה כי תזת ה"חיסול" (elimination) היא מאפיין מרכזי של הקולוניאליזם ההתיישבותי, פרקטיקה זו עשויה לבוא לידי ביטוי במגוון דרכים – מחטיפת ילדים והתבוללות כפויה, דרך האיון הפוליטי שברוך קימרלינג כינה בשם politicicide, וכלה בגירוש המוני ורצח עם של ממש. ראו סבאע'ח'ורי 2018; Wolfe 2006; Kimmerling 2003.

ההסתדרות. כפי שאראה להלן, יחסי קניין קפיטליסטיים החלו להתפתח בפלסטין עוד לפני עלייתה של הציונות על הבמה, והדינמיקה הקפיטליסטית בשוקי הקרקע והעבודה לא שיחקה תמיד לטובת התנועה. היעדים המוצהרים של "כיבוש הקרקע" ו"כיבוש העבודה" סימנו את נכונותה של הציונות לנקוט אמצעים שיגבילו את גישתם של ערבים לשווקים הללו – ראשית, בהצלחה מוגבלת, בכוחו של מונופולזם מאורגן, ולאחר מכן, בהצלחה מסחררת, בכוח הזרוע. ובה בשעה שהשתמשה באמצעים פוליטיים כדי להגביל את הגישה לשוקי הקרקע והעבודה, המשיכה הנהגת התנועה הציונית לראות בייצורן הרווחי של סחורות אמת מידה להצלחתו של המפעל וערובה להמשכיותו.

מנקודת מבט זו, המאורע האקולוגי-פוליטי הדרמטי ביותר במעבר לקפיטליזם בפלסטין/ישראל הוא ללא ספק הנכבה, שבמהלכה נושלו במהירות וביעילות רוב רובם של הפלאחים והברואים הפלסטינים מאדמתם (Sayigh 1979). רק בזכות השילוב בין ההצבר הראשוני של הנכבה וזרמי הון חיצוניים הצליחה הציונות להביא להתפתחותו של משק קפיטליסטי מתקדם. העברת מושכות הניהול של המשק הזה לידי הון פרטי מקומי שקשור בעבודות להון הבינלאומי היא תוצאה של התפתחות זו, לא הגורם לה. במרחב הכפרי, הפרולטריוזיה של הפלסטינים ושל המהגרים היהודים מארצות האסלאם לאחר 48 היא תמונת מראה של השתלטות המדינה על שטחי החקלאות והמרעה והעברתם לידי ההתיישבות העובדת.¹⁰

הגישה האנליטית ששורטטה כאן היא שמכתיבה את החלוקה לתקופות, המנחה את ארבעת הפרקים הכרונולוגיים שלהלן. בראשון שבהם אני עוסק באקולוגיה הפוליטית של פלסטין טרם עלייתה של הציונות ובהפצעתם הראשונית של יחסים קפיטליסטיים. בתוך כך אני נוטע את הטענה הציונית המוכרת שהאוכלוסייה הפלסטינית הילידית נושאת באחריות לדגדרציה אקולוגית בהקשר הרחב של אידיאולוגיות שמטרתן להצדיק את ההשתלטות הקפיטליסטית-קולוניאלית על הגלובוס. הפרק השני עוסק בתקופה שבין תחילת ההתיישבות הציונית ובין 1948, ובעיקר בתקופת המנדט, שהתאפיינה מחד גיסא בעידוד בריטי של ייצור סחורות חקלאיות ומאידך גיסא בשימור אחיזתם של הפלאחים והברואים בקרקע. "צוואר הבקבוק" שבו נתקל תהליך הקולוניזציה נפרץ עם הנכבה, שבמסגרתה השתלטה מדינת ישראל החדשה על מרבית קרקעות הארץ וערכה במרחב הכפרי שינויים כלכליים ואקולוגיים מרחיקי לכת, הנידונים בפרק השלישי. הפרק הרביעי עוסק בשינויים המבניים שהחלו בשנות השבעים והשמונים, שבמסגרתם איבדה החקלאות את חשיבותה האסטרטגית, והקרקע הכפרית הפכה מאמצעי ייצור של סחורות חקלאיות לנכס מניב רווח בפני עצמו – נדל"ן.

פרק ראשון: השממה שלא הייתה

הסברה הצינונית המוכרת שהערבים הפכו את הארץ ל"שממה" היא נצר למושגת מכובדת של דעות קדומות קולוניאליות. רבים מהנוסעים המערביים שביקרו בארץ במאה התשע-עשרה צידרו בתיאוריה אימפריאליסטית רווחת שלפיה יחסם הבטלני וחסר האחריות של הילידים הערבים לניהול משאבי הטבע הביא להתייבשותה ההדרגתית של הארץ של ההתפשטות האירופית: דוקטרינת *terra nullius*, "ארצו של אף אחד", מילאה תפקיד מרכזי בקולוניזציה של יבשת אמריקה כבר מאתיים שנה קודם למסעותיהם המאכזבים של נוסעי המאה התשע-עשרה. לפי הפילוסוף ג'ון לוק, "בראשית היה כל העולם אמריקה" – שממה פראית ללא ארון, שזמינה לניכוסו של כל מעבד שישקיע מזיעת אפו בפעולות "טוב" (improvement).¹¹ עבודת הטיוב הראשונית, לדידו של לוק, מקנה למעבד זכות קניין הניתנת להעברה ליורשים או לרוכשים, בין שאלה ישקיעו בה עבודה נוספת ובין שלא ישקיעו. אילו יושמה דוקטרינה זו ללא משוא פנים, היא לא הייתה מזכה אפילו את המתיישבים הלבנים בצפון אמריקה בזכות על הארץ שכבשו, שתושביה הילידים עשו בה שינויים מאות שנים קודם לכן (אם כי לרוב לא חשבו לטעון לבעלות פרטית עקב כך). אך אפילו במקומות שבהם עסקו הילידים במלאכות חקלאיות שהיו מוכרות למתיישבים האנגלים, כגון חריש, טענו האחרונים כי הם עושים זאת "ברמה נמוכה", וכי מכיוון שלא גידרו את אדמותיהם לכדי חלקות פרטיות אין להם זכות לטעון לבעלות עליהן (Cronon 2003, 126–131).

לדעתם של לוק וממשיכיו, אפשר לזהות "טיוב" אמיתי לפי הופעתם של עודפים שניתנים למכירה בשוק ולמיסוי, ואשר מונעים את שקיעתם של היצרנים בחזרה אל תוך אוטרכיה ברברית לכאורה (Ince 2018). טיוב ממין זה, יש לומר, נשא רווחים נאים אך לעיתים קרובות דלדל את חיוניותה של הקרקע וגירה את הצורך בהתפשטות קולוניאלית נוספת (Cronon 2003, 118). באופן דומה, מחקרים עדכניים מראים כי שטחי המדבר בארץ לא התרחבו בין המאה הראשונה למאה התשע-עשרה, אף ששטחי מרעה צחיחים למחצה – שלא כמו האזורים הממוזגים שמהם הגיעו המבקרים הביקורתיים – חווים תנודות שנתיות גדולות במשקעים, ואלה עשויות לגרור שינויים דרסטיים במראה הנוף. מערכות אקולוגיות "שאינן בשיווי משקל" (nonequilibrium) מצליחות לכלכל ביציבות חברות של רועי מקנה למרות התנודות הללו. ללא תשומות חיצוניות של מזון ומים, אוכלוסיות הצאן מצטמקות בשנים שחונות וצומחות שוב בשנים גשומות; דווקא הוצאת הצאן מהמשוואה, או הוספת תשומות חיצוניות של מים ומזון, הן שעלולות לגרור דגרדציה אקולוגית.¹²

כמובן, לא כל הארץ הייתה מדבר: גבולותיה של פיסת הארץ הזעירה המכונה כיום "ארץ ישראל" או "פלסטין" מקיפים מגוון אזורים אקולוגיים (ראו תרשים 1), שהזינו במשך

Locke 1952; Fields 2017; Bhandar 2018 11

Olsvig-Whittaker et al. 2006; von Wehrden et al. 2012; Seligman 2013; Novick 2023, chap. 2 12

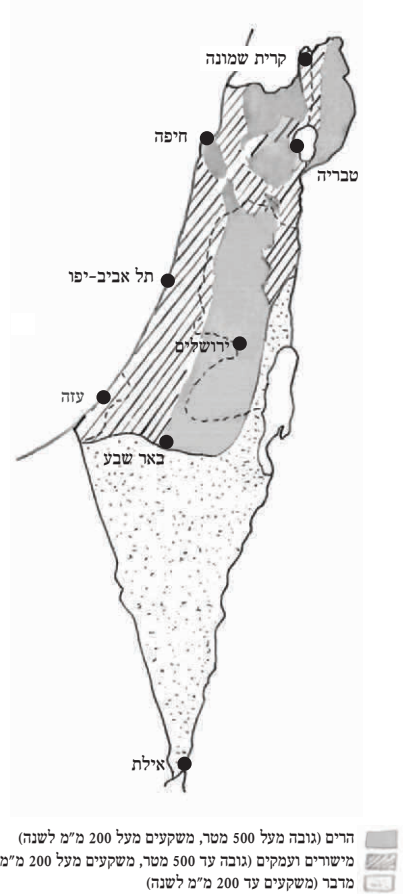

אלפי שנים אופני קיום שונים המבוססים על ייצור לצורכי מחיה.¹³ הילידים הפלאחים והברואים לא חיו חיים אוטרקיים ומנותקים מהעולם; כמו רובם הגדול של תושבי אגן הים התיכון, הם ניהלו אסטרטגיות פרנסה מורכבות שהגיבו לתנאי האקלים, לדרישותיהם של שליטים נצלנים ולהזדמנויות שהציע שוק הסחורות האזורי, וכן לצורכיהם של חברי הקהילה ולכורח להתגונן מפני פגעי הטבע והאדם. אופני הקיום הללו לא היו בהכרח מאוזנים אקולוגית, ואסונות סביבתיים מקומיים מעשה ידי אדם אירעו באזור גם לפני אלפי שנים. עם זאת, החברות הקדם-קפיטליסטיות באזור לא הפגינו נטייה מבנית להרס אקולוגי, ומי שסביבתו הקרובה חרבה עליו היה יכול לעיתים לנודד לארץ שכנה ולהתחיל בה מחדש, ממש כמו בסיפורי המקרא (Horden and Purcell 2000).

במאה השבע-עשרה גידלו הפלאחים ששכנו באזורי ההר במרכז ובצפון הארץ חיטה, שעורה, זיתים וגפנים (Doumani 1995; Tamari 2008, chap. 2). קרקעות הכפרים חולקו בין משפחות התושבים באמצעות הסדרים שנועדו להבטיח לכפריים פרנסה יציבה והוגנת, ולאדמה – זמן לחדש את חיוניותה (Mundy 1996; Nadan 2003). במישור החוף ובעמקים חיו אוכלוסיות קטנות יותר, שהתקיימו ממזרע, מרעה וגידול פירות וירקות (Falah 1990). חלקי הארץ הצחיחים יותר נחלקו בין נחלות ("דיראת") של שבטים בדואיים, ששטחיהן הלכו וגדלו מצפון לדרום, עם התמעטות המשקעים והתגברות הקושי לגדל תבואה. בתקופות שונות, חלקים גדולים מהנגב הצפוני היו נתונים לעיבוד חקלאי (ויצמן 2016; Kedar et al. 2018). באזורים יבשים יותר, כמו הערבה, התחככו לרוב הגמלים והעיזים של הברואים בעדרי צבאים ואיילות שהזינו אוכלוסיות טורפים, אך אפילו שם מצאו חוקרים לאחרונה ראיות לחקלאות מי נגר עונתית (Stavi et al. 2018; Kaminer 2022b).

במאה השמונה-עשרה התגוררה מרבית האוכלוסייה בכפרים באזורי ההר, והאליטה השלטת ניכסה את עודפי הדגן והשמן שייצרו הכפריים לשם פרנסת צבא האימפריה העותמאנית ולטובת תעשיות מקומיות כמו חרושת הסבון של שכם, שמוצריהן נמכרו בקהיר ובדמשק (Doumani 1995). רוב שטחי הגידול באימפריה, ובהם רוב קרקעותיהם של הפלאחים הפלסטינים, הוגדרו כאדמות "מירי": עיבוד מתמשך של הקרקעות הללו ופיתוחן של אדמות "מתות" הקנה לפלאחים זכות לעבד אותן וליהנות מפריין (לאחר ניכוי מיסים), אך לא למכור או למשכן אותן (Gerber 2005, 43–50). במהלך המאה התשע-עשרה התחזקו הקשרים המסחריים בין ערי החוף יפו, עכו ועזה לאירופה (הלוי 2016; Tamari 2008). מרכז הכובד של הפעילות הכלכלית נע לעבר החוף, והכתר הטורקי מכר שטחים נרחבים בעמקים ובשפלה למשפחות סוחרים עירוניות ובהן משפחת סורסוק המפורסמת מביירות (Alff 2018). אחדים מבין ה"אפנדים" הללו, ובמיוחד אלה שארמוניהם היו קרובות לערי הנמל, גידלו פירות הדר לייצוא באמצעות מים שנשאבו מאקוויפר החוף ובעזרת כוח העבודה של פלאחים יוממים ופרולטריון סמיי-עירוני חדש, חלקו ממוצא

מצרי.¹⁴ במסגרת ה"תנזימאת" של 1858 הוכרז על מפעל רישום קרקעות, אך בפועל רק חלק קטן מאדמות הארץ נרשם בטאבו, ורוב קהילות הפלאחים המשיכו לארגן את פעילותן החקלאית באמצעות הסדרים מסורתיים (Nadan 2003; Alkhalili 2017).

תרשים 1. ארץ ישראל/פלסטין, חלוקה גסה לאזורי עמקים, הר ומדבר (עיבוד המחבר)

ניצני צמיחתו של קפיטליזם מקומי בפלסטין שלפני הציונות רומזים על כמה מההבדלים האקולוגיים-פוליטיים הקריטיים בינו ובין חלקים אחרים בעולם שבהם נאחז הקולוניאליזם. המושבות ה"ניאו-אירופיות" שנוסדו בצפון אמריקה, אוקיאניה והקונס הדרומי של דרום אמריקה נבנו על חורבותיהן של אוכלוסיות שהתמוטטו במהרה לאחר מגע עם הפתוגנים של העולם הישן. שטחים נרחבים בקולוניות הללו גם ניחנו באקלים דומה לזה של צפון

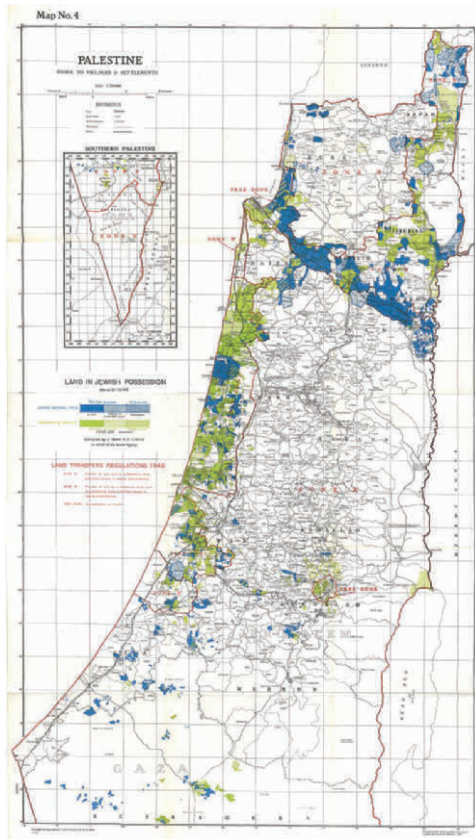
מערב אירופה, תכונה שהאיצה את השתלכותן במערכת העולם הקפיטליסטית כיצרניות דגנים ומוצרים מן החי (Crosby 2004). עוד קודם לכן הקימו מעצמות אירופיות מושבות מטעים באזורים טרופיים וגידלו בהן מוצרים חדשים כמו סוכר וגומי, תוך הפעלה נרחבת של אלימות רצחנית כלפי עובדי כפייה ילידים ועבדים מיובאים (Mintz 1985; Breman 1989). המונוקולטורה התעשייתית שהוקמה במושבות הללו על חורבותיהן של תרבויות ילידיות הייתה כה חדשנית, שיש המציעות את המונח *plantationocene*, עידן המטעים, כתחליף למונח אנתרופוקן (Davis *et al.* 2019). אבל בניגוד חד למושבות באמריקה ובאוקיאניה, ערב הקולוניזציה האירופית הייתה אוכלוסיית פלסטין מנוסה היטב ביחסים עם המינים החקלאיים שאפיינו את הכלכלה האירופית; למעשה, אחדים מביניהם אף בויתו בה או בקרבתה. אוכלוסיית הארץ הייתה חסינה לא פחות (ובכל הנוגע למלריה, כנראה יותר) מזו של אירופה בפני מחלות שהפילו חללים רבים במושבות אחרות. אפשר בקלות לדמיין את פלסטין משתלבת במערכת העולם הקפיטליסטית גם ללא קולוניזציה ציונית, אם כי קשה יותר לומר כיצד בדיוק היה מתפתח המשק המקומי. למעשה, כפי שנראה בפרק הבא, אפשר להבין רבים ממאפייניו הלא-קפיטליסטיים-לכאורה של הקולוניאליזם הציוני כאמצעים למניעת התפתחותו של קפיטליזם מקומי שכזה.

פרק שני: צוואר הבקבוק

בשלהי המאה התשע-עשרה, בסיועם של נדבנים יהודים עשירים כמו הברון רוטשילד, רכשו איכרי המושבות הציוניות הראשונות קרקעות בשוק וגידלו בהן הדרים וענבים למטרות ייצוא בעזרת כוח העבודה הזול של פלאחים פלסטינים מיומנים, ובעזרת השקעות הון שאפשרו בין היתר שאיבה ממוכנת של מי תהום (גוונסקי 1986). אך בין אנשי העלייה השנייה, שהחלה ב-1904 לערך, היו צעירים רבים שידם לא השיגה לרכוש קרקעות ואשר גם לא יכלו להתחרות בכוח העבודה המקומי המיומן והזול שהועסק במושבות. האינטלקטואלים של עלייה זו, שינקו מהרומנטיקה הגרמנית לא פחות מאשר מהמרקסיזם, החזיקו בתפיסה בלתי לוקיאנית בעליל של חזקה על הקרקע. הוגים כגון יוסף חיים ברנר האמינו שאפשר לקדש את הבעלות על הארץ בזיעתם (ובדמם) של החלוצים, אך חלקו על לוק בשתי נקודות מהותיות. ראשית, הם ייחסו את הבעלות הנרכשת כך לעם ולא ליחיד, ושנית, הם התעקשו על הצורך המתמיד בחידושה באמצעות השקעה חוזרת של עבודה (ובמובלע – של אלימות). את העסקתם של פועלים ערבים הם ראו כחתימה תחת הטענה היהודית לבעלות, ומכאן החרדה האיומה שבה התייחסו העולים החדשים לניצול כוח העבודה הערבי במושבות.¹⁵

ראשי התנועה הציונית לא היו שותפים לתפיסותיהם הרומנטיות של העולים החדשים, אך גם הם הבינו שללא עבודה העולים יעזבו את אזורי הכפר ואולי אף את הארץ, ותנופת ההתיישבות תיעצר. כדי לייצר מקורות פרנסה חקלאיים שיוכלו להתחרות באפשרויות שהציעו יעדי הגירה אחרים, החליטה ההנהגה לממן רכישת קרקעות בידי גופים "לאומיים" כמו הקרן הקיימת לישראל ולסבסד השקעות הון שיאפשרו ייצור מסחרי ללא צורך בכוח עבודה פלסטיני שכיר (Shafir 1989). מבין דפוסי היישוב השונים שנוסו, הראשון שהוכתר בהצלחה היה הקיבוץ, שנחשב מתאים במיוחד לאזורי ספר מסוכנים משום שהשיתוף העמוק בעבודות המשק והבית שחרר את החברים למשימות צבאיות. פחות מחויבות נדרשה מחברי המושבים, שעבדו את אדמותיהם בנפרד זה מזה אך חלקו סידורי רכש ושיווק כדי ליהנות מיתרונות לגודל (Lees 1995). היישובים משני הסוגים הפכו לליבה הסמלי של תנועת ההתיישבות העובדת, שמפלגותיה תפסו במהרה את עמדות ההנהגה ביישוב (Shalev 1992). יישומה של מדיניות קרקעות לוקיאנית הייתה שאיפה בריטית, לא ציונית. מאז שנות העשרים האיצו רשויות המנדט את רישום הקרקעות, עודדו את פירוקם של הסדרי השיתוף הכפריים, וקידמו חקיקה שתחליף את חוקת המירי העותמאנית בבעלות מוחלטת על פי דגם ה-freehold האנגלי. ברוח האורתודוקסיה הליברלית ומתוך האינטרס האימפריאלי, רשויות המנדט עודדו לא רק את עיבודן של קרקעות "מתות", אלא כל תמורה בקרקע שתעלה את כושרה להפיק רווחים. כאן, כמו במקומות אחרים, ביקשה האימפריה לעודד "השקעה ופיתוח מוכוונני שוק" על מנת להשיג "מערכת מיסוי יעילה יותר ובסיס מס מורחב" (Bunton 2020, 12). המדיניות המנדטורית פעלה לטובת הציונות מפני שעודדה השקעות הון והקלה על סילוקם של חוכרים ואריסים מהקרקעות שרכשה התנועה, שהיו מרוכזות בשטחים ביצתיים וחוליים בעמקים ובמישור החוף (ראו תרשים 2). המתישבים, בסיוע המשטרה הבריטית, דחקו מן האדמה את מעבדיה הקודמים, שהתפרנסו מחקלאות, מרעה וליקוט ונמנו לעיתים קרובות עם קבוצות מודרות, כמו כורדים או הע'ז'ארנה שחומי העור.¹⁶ בקרקעות שפנו ביצעו המתישבים שינויים אקולוגיים מרחיקי לכת, ובראשם ניקוז. בשל הקשר בין מהלך זה לביעור יתושים ומניעת מלריה, "ייבוש הביצות" הפך עד מהרה למטפורה של "הבראת האומה" (Sufian 2007); אך לצד היתושים ניגפו גם הסוף והתאו, מינים ששיחקו תפקיד חשוב בכלכלתם של תושבי הביצות. עם זאת, הנישול האגררי גם הפיח רוח במפרשיה של התנועה הלאומית הפלסטינית הצעירה, וחיזק את נחישותם של הפלאחים לשמור על קרקעותיהם. המרד הערבי הגדול של 1936-1939 זכה לתמיכה הבולטת ביותר במרחב שבין חיפה לג'נין, שבו תהליך הנישול התקדם במהירות (Kanafani 1980). האליטה הפלסטינית החלה לנסח פרוגרמה חלופית של מעבר לקפיטליזם בהנהגתה, בעזרת כלים אידיאולוגיים וארגוניים דומים לאלו ששימשו את הציונים על מנת להדוף את התקדמותם (Seikaly 2016; Assi 2018).

מנקודת המבט הציונית, החיסרון הגדול במיסודו של שוק הקרקעות על פי העקרונות הליברליים של האימפריה הבריטית היה העלייה התלולה במחירי הקרקע, שבעטייה לא עלה בידי המוסדות הציוניים לרכוש יותר משבעה אחוזים משטח הארץ עד 1948. את צורת ה-N המפורסמת של ההתיישבות, שחיברה בין מישור החוף, עמק יזרעאל ועמק הירדן (ראו תרשים 2), אפשר להסביר במונחים אקולוגיים-פוליטיים מובהקים: רבים מהשטחים האלה, כאמור, היו בבעלותם של "אפנדים", והשלטונות עודדו את נישול תושביהם חסרי הכוח הפוליטי והחלפתם ביצרני סחורות ציונים (Kimmerling 1983; Bunton 2020, 8). באזורי ההר והמדבר, לעומת זאת, חזקתם של הפלאחים והבדואים על הקרקע נותרה בעינה, וכיום גידול זיתים ממשיך לשמש את תושבי הגדה המערבית ככלי חשוב של התנגדות להשתלטות הישראלית על אדמותיהם.¹⁷ מכל מקום, בהיעדר ריבונות, המחויבות הבריטית (המוגבלת) להגנה על הקניין הפרטי של ילידי הארץ תחבה את תהליך הקולוניזציה לתוך צוואר בקבוק שממנו לא הצליח לפרוץ עד הקמתה של מדינת ישראל במאי 1948.

תרשים 2. קרקע בבעלות ציונית, 1944. מקור: ויקיפדיה

שאלות אקולוגיות-פוליטיות תפסו את מרכז הבמה גם במסגרת הוויכוח על "כושר הנשיאה" של הארץ, שניטש במקביל למאורעות הפוליטיים הכבירים של שנות השלושים. פקידים בריטיים ופעילים פלסטינים שביקשו להגביל את ההגירה היהודית טענו כי משאבי המים והקרקע בארץ מוגבלים; בתגובה, ההנהגה הציונית הפנתה את מרצה לאפשרות של טיוב קרקעות באמצעות תמורות אקולוגיות בקנה מידה ענק, כמו הסטת מי נהר הירדן אל הנגב הצפוני, שבו יישובים יהודיים הוקמו לראשונה בראשית שנות הארבעים (Alatout 2009). תוכנית ועדת פיל משנת 1937, שהציעה להעביר לידי המדינה הערבית העתידית את כל הארץ שמדרום לירושלים, גררה ביקורת מצד פקידים בכירים בממשלת המנדט, שסברו כי רק היהודים יוכלו לעשות שימוש נאות במדבר (Assi 2018, 70–71). עמדה זו שכנעה את הוועדה המיוחדת של האו"ם לענייני פלסטין (אונסקופ), וב-1947 היא הצדיקה את העברת הנגב כולו לידי המדינה היהודית בטענה כי יהיה אפשר לפתח את חלקיו ה"מיושבים בדלילות" באמצעות "השקעה כבדה של הון ועבודה ומבלי לפגוע בעתידה [...] של האוכלוסייה הבדואית הקיימת" (UNSCOP 1947, chap. 6).

פרק שלישי: הנכבה והבוננה

צוואר הבקבוק המשפטי והכלכלי שחסם את דרכה של התנועה הציונית להשתלטות על קרקעות הארץ נפרץ סוף סוף במלחמת 1948–1949, שבמהלכה נאלצו יותר מ-700 אלף פלסטינים לעזוב את בתיהם במסגרת הטיהור האתני שנודע בשם "הנכבה" (Khalidi 2006). אדמותיהם של הגולים הוחרמו מייד בידי המדינה החדשה, וזו מיהרה להוציא אל הפועל תמורות אקולוגיות אדירות ממדים כדי להפוך אזורי מדבר וביצה לקרקעות חקלאיות וכדי להביא אל הקרקעות החקלאיות הקיימות, שעובדו עד אז באמצעות מי הגשמים והמעיינות, כמויות מים גדולות שיאפשרו גידול בהשקיה (חקלאות שלחין). בין 1951 ל-1958 יובשו אגם החולה שבמעלה עמק הירדן והביצות שסביבו, ותושבי האזור שהתפרנסו מליקוט ודיג גורשו (Rabinowitz and Khawalde 2000; Khawalde and Rabinowitz 2002). ייבוש החולה הביא להיעלמותם של מאות מיני חי וצומח, לשרפות כבול תת-קרקעיות ולהידרדרות מהירה באיכותה של הקרקע שנחשפה (Hambright and Zohary 1998). שאפתני עוד יותר היה פרויקט המוביל הארצי, שהושלם ב-1964 והגשים את פנטזיות הטרנספורמציה האקולוגית של שנות השלושים. מפעל השאיבה הענק, שינק כמויות עצומות של מים מהכנרת והעבירם אל גוש דן והספר החקלאי החדש שבצפון הנגב, הביא לירידה של יותר מתשעים אחוזים בכמות המים המגיעה אל מוצא הנהר בים המלח. את חשבון ההתייבשות משלמים עד היום החי והצומח של בקעת הירדן, שבתה הגידול שלהם קרסו, וחקלאי הבקעה – ובהם פליטים רבים – הנזקקים למי המעיינות המתייבשים.¹⁸

בר בכד הושת על הפלסטינים שנותרו בגבולות המדינה משטר אקולוגי חדש ודרקוני שהערים קשיים על אופני קיום עתיקי יומין, ולעיתים אף אסר עליהם בחוק. הבדואים, שעדריהם רעו עד כה בשטחים נרחבים בנגב, רוכזו באזור ה"סייג" שממזרח לבאר שבע במדיניות שמטרתה המפורשת הייתה להפכם לפרולטריון עירוני "מודרני".¹⁹ העז המקומית השחורה, שהותאמה אבולוציונית לאקלים המדברי וסיפקה לתושבי הארץ חלב, זבל, עור ובשר, הוצאה מחוץ לחוק כאמצעי ל"שמירת הטבע".²⁰ כפי שמראה גדי אלגזי, אכיפה מפלה של תקנות הצנע שימשה את קברניטי הממשל הצבאי כדי לחבל באופני הקיום של הפלאחים הפלסטינים ולחשוף אותם לניצול, הן באמצעות רכישה כפויה של יכולים במחיר נמוך, הן באמצעות העסקתם כפועלים זולים (Algazi 2022). כמוכן, הפקעת אדמות – מייד לאחר הנכבה וגם אחריה, במסגרת "הנכבה המתמשכת", שהתרחבה לאחר כיבושי 1967 אל השטחים שנכבשו במהלך המלחמה – מילאה גם היא תפקיד קריטי במניעת גישתם של פלסטינים לאמצעי הייצור החקלאי.²¹ בה בעת הצליחו כפריים רבים בישראל ובגדה ליישם את עקרון הצומוד ולשמור על אחיזתם בקרקע, ואף לרכוש קרקעות מפלסטינים אחרים, ובתוך כך גם להשתלב בשוק העבודה הישראלי (Rosenfeld 1978; Tamari 1983).

באזורי הארץ שבוורכו במקורות מים ופרנסו אוכלוסיות פלאחים יציבות לפני הנכבה עשה השלטון החדש שינויים מפליגים ממניעים פוליטיים וכלכליים כאחד. בעבודה חלוצית על הגליל המערבי, לילי אילן מראה כיצד הפך הידע העמוק של הכפריים המגורשים לנשק בידי מי שביקשו לשוב אל אדמתם, או לפחות להמשיך ליהנות מפירותיה (Eilan 2020). חברי הקיבוצים והמושבים החדשים באזור נאלצו להיעזר בכוח עבודה פלסטיני שכיר ולהסכין עם "גניבת" יכולים עד שעלה בידם לשנות מן היסוד את שיטות העיבוד. "המתיישבים ומדינת ישראל עקרו את המטעים סביב צומת כברי של היום, הפכו אותם לשדות חקלאיים מודרניים, ניקזו את הנביעות וכיסו אותן בבטון", כותבת אילן. "קומץ מבוגרים – הן פליטים פלסטינים מהכפרים הללו והן חברי קיבוץ כברי – עוד עורגים אל התעלות ועצי הפרי" שהשרו את קסמם על האזור (שם, 104-105). חבל לכיש, שכמו הגליל המערבי היה מנוקד כפרים פלסטיניים לפני הנכבה, עבר תמורה דומה מחקלאות בעל ומרעה לחקלאות שלחין מושקית במימי מפעל ירקון-נגב, אחיו הבכור של המוביל הארצי (שרון 2017).

ההשקעות רחבות ההיקף של המדינה במה שתפסה (מתוך קוצר רואי, כפי שהתברר) כעיצובם של תנאים אקולוגיים נאותים לייצור חקלאי היו רק מרכיב אחד בחבילת התמיכה הנדיבה שסופקה להתיישבות העובדת. במטרה לספק מזון לאוכלוסיית המדינה הצומחת

Nasasra 2017; Assi 2018; Kedar et al. 2018 19

Olsvig-Whittaker et al. 2006; Seligman 2013; Novick 2023, chap. 2 20
על ליקוט של עשבי המאכל זעטר ועכוב (אגבריה 2017).

Falah 2003; Forman and Kedar 2004; Braverman 2014 21

במהירות, הועברו רוב השטחים החקלאיים שהופקעו מהפליטים הפלסטינים (כולל אלו שנותרו בישראל) לידי הקיבוצים והמושבים, ואלה זכו בגישה לשוק לאומי מוגן ולאשראי מדינתי בתנאים נוחים. נוסף על עבודתם של הפלסטינים אזרחי ישראל נהנתה החקלאות ההתיישבותית גם ממאגר חדש וזמין של כוח עבודה זול שגויס מבין העולים המזרחים, שיושבו בעל כורחם בעיירות פיתוח, ללא זכויות על הקרקע. כמו הפלסטינים, גם רובם של המזרחים לא היו עובדים שכירים טרם הגירתם לישראל, וכמוהם – אם כי בנסיבות שונות לחלוטין – גם הם עברו פרולטריזציה עקב העקירה.²² מזרחים אחרים הופנו להתיישבות ב"מושבי עולים", שנתפסו כהולמים את "תרבותם הקדם-מודרנית". בה בעת החלו הקיבוצים הוותיקים להפנות את רוחיהם לתיעוש מואץ. כך החלו להיווצר פערים עדתיים וכלכליים גם בתוך ההתיישבות העובדת.²³ ההתנערות בפועל מעקרונות העבודה העברית והעבודה העצמית סתרה כמובן את הערכים שעליהם ביססה ההתיישבות את טענתה לבכורה בתוך המפעל הציוני, וגררה משבר אידיאולוגי בקרב המתיישבים הוותיקים. מבין צעירי ההתיישבות היו שעזבו לעיר, היו שפתרו את הסתירה באמצעות חלוציות מחודשת באזורי ספר חדשים כמו הגולן והערבה, והיו שהתרווחו בציוניות פרגמטית בתפקידם החדש כבעלי הון אגרריים.²⁴

פרק רביעי: שקיעת החקלאות ועליית הנדל"ן

בתהליך ארוך שהחל בראשית שנות השבעים ונמשך אל תוך שנות התשעים החליפה ההתפרשות הפרוורית את ההתיישבות החקלאית, והייתה לטכניקה מרכזית של הקולוניזציה הציונית. גם הפרוור, כמו החקלאות, נעשה תחת הסימן של ייצור סחורות למטרות רווח, אף שתפקידה הכלכלי של פעולת ההתיישבות עצמה השתנה: התשתיות הפיזיות של היישובים, על קרקעותיהם ובנייניהם, ששימשו כאמצעי הייצור של המגזר החקלאי, הפכו כעת מוצרים של מגזר כלכלי שונה בתכלית – ענף הנדל"ן. שורשיו היסודיים ביותר של שינוי זה טמונים בשינוי העמוק שהחל לעבור הקפיטליזם הגלובלי בשנות השבעים, שינוי שנתן את אותותיו בנסיגתה של המדינה מתפקיד פעיל בתחום הפיתוח הכלכלי. ברמה המקומית נלוו לשינוי זה התחזקות של יסודות גזעיים ודתיים בזהות הלאומית, תמורה באסטרטגיה הצבאית והידלדלות של מקורות המים הזמינים לחקלאות. ארבעה תאריכי מפתח בישרו את התמורה האסטרטגית-צבאית, הפוליטית, הכלכלית והאקולוגית: 1973, 1977, 1985 ו-1986, בהתאמה.

22 סבירסקי 1981; שאול 2016; Mor [in press], chap. 5. צבי בן-דוד בנית עוסק בכך בכתב יד שטרם ראה אור, שכותרתו *Satan and Labor: Proletarianization and the Racialization of the Mizrahim*.

23 אלמליח 2018; שניידר 2022; Sherman and Schwartz 1995, 35.

24 אלמליח 2018; בן צבי 2018; קמינר 2019; Kressel 2010.

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים נוהלה אסטרטגיית ההתיישבות בשטחים הכבושים על פי המתכונת המוכרת של "תוכנית אלון" החציר-שמית, בשאיפה לקטוע את הרצף הטריטוריאלי בין הפלסטינים למדינות ערב באמצעות פריסתם של יישובים חקלאיים סמוך לגבולות בבקעת הירדן, בפתחת רפיח וברמת הגולן. אך דור הגנרלים הצעיר שאותו הנהיג אריאל שרון פירש את המחדל של מלחמת יום כיפור, שבה הצליחו צבאות מדינות ערב לכבוש מחדש חלקים מהשטחים הללו, כאות לצורך במודל התיישבות חדש שיבסס את האחיזה הישראלית ב"עומק" השטח ולא רק בגבולות. במקביל הסיטה תנועת גוש אמונים את ההיגיון האידיאולוגי של ההתיישבות – לא עוד תפיסת בעלות על כל שער זמין באמצעות עיבוד, כי אם היאחזות מחודשת בשטחי הליבה של ממלכות יהודה וישראל המיתולוגיות (אלדר וזרטל 2005). במהפך של 1977, שבו הודחה לראשונה תנועת העבודה מהשלטון, המתנחלים המשיחיים ופטרונם שרון מילאו תפקיד מרכזי. תוכנית אלון ננטשה, ומשאבי פיתוח הוסטו מהתיישבות חקלאית בשולי השטחים הכבושים לטובת דור חדש של התנחלויות באזור ההר, שתוכנן במטרה לקטוע את הרצף בין מרכזי האוכלוסייה הפלסטינית בתוך הגדה המערבית, ולא את הרצף שבינם ובין הארצות השכנות (ויצמן 2017). בשנים האחרונות גילה מחדש חוד החנית של המתנחלים את שימושיה האסטרטגיים והאידיאולוגיים של החקלאות, אך זו עדיין מהווה מקור פרנסה בטל בשישים בקרב ישראלים שחיים בגדה.²⁵

לצד ההתנחלויות החדשות קמו בתוך מדינת ישראל בתקופה זו עשרות יישובים יהודיים חדשים בעלי מטרה קולוניאלית דומה: "לייהד" אזורים בעלי רוב ערבי בגליל ובנגב. אלה וגם אלה העדיפו לרוב להתארגן לא כמושב או קיבוץ אלא לפי המודל ההתיישבותי החדש של "יישוב קהילתי", שבו השיתופיות מסתכמת בזכותו של הקולקטיב להדיר מתוכו את מי שאינם "מתאימים" מבחינה לאומית, מעמדית או עדתית (Fox 1995; Shafir 2018). מבחינה תעסוקתית היישובים החדשים הם פרווריים, ולכבישים המחברים אותם למרכזים העירוניים יש תפקיד כפול – כעורקי החיים הכלכליים של היישובים, וככלי לביתור השטח הפלסטיני והעמקת השליטה הצבאית הישראלית בו. לטענת האנתרופולוג והפעיל הפוליטי ג'ף הלפר, "מטריצת השליטה" שמקימה ישראל משני צידי הקו הירוק, הכוללת את כביש 6 האורכי ואת חומת ההפרדה, מולידה "כרך ענק ומלוכד" המתפרש על פני 4,000 קילומטרים רבועים בין אשדוד, נתניה, שכם ובית לחם, ובו חיים ישראלים ופלסטינים בצפיפות זה לצד זה אך בהפרדה נוקשה (Halper 2000; 2009).

ממשלת בגין הראשונה היא שהסיטה את תנופת הפיתוח הקולוניאלית מקיבוצים ומושבים בשולי השטח אל יישובים קהילתיים בליבו, אך את מכת המוות ספג המגזר החקלאי הישראלי מידיהן השלובות של הליכוד והעבודה גם יחד, עם המפנה הניאו-ליברלי

שייצגה "תוכנית החירום לייצוב המשק", שהונהגה בשנת הוצאת 1985. מפלגת העבודה, לנוכח השינויים באינטרסים של מצביעי העירוניים האמידים, אימצה את השוק החופשי ואת המשמעת הפיסקלית, וזו הושתה לראשונה גם על המגזר החקלאי. כאשר הוסר הגיבוי המדינתי לאשראי החקלאי התפרקו הסדרי השיווק הקואופרטיבי והערבות ההדדית, ותחרות אכזרית ניטשה בין שכנים.²⁶ בשנת 1986, שהייתה שחונה גם היא, הופיעו אותות אזהרה: קצב משיכת המים מאקוויפרים מרכזיים עלה על קצב התמלאותם, ומליחותם עלתה לרמה מסוכנת. לראשונה הכריזו הרשויות על כוונתן לעצור את אספקת המים לחקלאים שחרגו ממכסותיהם הנדיבות והמסוכסדות, וביולי הן אף מימשו את איומן ב-35 יישובים.²⁷ כפי שמראה סוזן לים (Lees 1997), משבר המים של שנות השמונים היה תוצאה של מדיניות לפחות באותה מידה שנבע מאירועים אקלימיים. "סגירת הברז" הזמנית שחוו החקלאים הייתה אות אחד מני רבים, אם כי סמלי במיוחד, להסתת החקלאות ממרכז הכובד הכלכלי והפוליטי של הפרויקט הצינוני אל שוליו. בעשור הבא, "הפשרת" הקרקעות לבנייה הפכה להזדמנות הכספית המבטיחה ביותר עבור חקלאים באזורים המועדים לפרוור במרכז הארץ ובפריפריה ה"קרובה" (בן שבת 2020). עם הסרתם ההדרגתית של מחסומי הסחר בין ישראל לעולם, הלך הענף והתכנס לתוך "מובלעות חקלאיות" מרוחקות ממרכז הארץ; הייצור המגוון של ירקות ופירות לשוק המקומי התחלף במונוקולטורה של מוצרים מסוימים, כמו פלפל, עבור שווקים גלובליים (OECD 2010). הצורך להתחרות במגדלים זרים החריף את תלותה של החקלאות הישראלית בכוח עבודה זול בדיוק ברגע שבו כוח העבודה שלה התקומם – עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, ששיטותיה כללו גם עצרות במקום העבודה, שביתות ומתקפות על מעסיקים (Farsakh 2005). כחלק ממהלך מקיף שיזמה ממשלת רבין כדי לשבור את כוחם של העובדים הפלסטינים המורדים, אלה שעברו בחקלאות הוחלפו במהגרי עבודה מתאילנד, שתנאי חויהם הדרקוניים הבטיחו את צייתנותם.²⁸ בערבה התיכונה, שבה מתקיימת אחת המערכות האקולוגיות העדינות והייחודיות בארץ, הפער המטבולי המקומי בא לידי ביטוי בחיסולם של בתי גידול ובהריסתו של אקוויפר עתיק ובלתי מתחדש (שני 2021; Kaminer 2022b).

בעשורים האחרונים החל השלטון הישראלי, בין היתר עקב לחץ של ארגונים סביבתיים, להכיר בחשיבותם האקולוגית של אופני קיום מסורתיים. לאחר עשרות שנות רדיפה של העז השחורה הילידית הכירה המדינה בשירות האקולוגי שהיא מספקת, וכיום הקרן הקיימת

26 שניידר 2022; OECD 2010; Schwartz 1995.

27 136–41, Lees 1997. ספרה של סוזן לים ראוי לציון מיוחד משום שהוא הראשון שעוסק בישראל דרך פריזמת האקולוגיה הפוליטית. עם זאת, סירובה המפורש של המחברת לעסוק בהקשר הלאומי (או הקולוניאלי) של פוליטיקת המים בישראל (שם, v) וקבלתה הלא-ביקורתית את מיתוס הפרחת השממה (שם, 10) מעיבים על תרומותיו החשובות של הספר.

28 קמפ ורייכמן 2008; קורלנדר וקמינר 2020; Kaminer 2022a.

לישראל מזמינה רועים בדואים להביא את עדריהם אל יערותיה ואף משלמת להם על כך, במטרה לצמצם את סכנת השרפות (טל 2014, פרק 7). הכרה זו אינה מונעת מרשויות המדינה, ובהן הצבא והיחידה בעלת השם האורוליאני "הסיירת הירוקה", להמשיך להטיל את חיתיתן על רועים בדואים וערבים אחרים בנימוקים אקולוגיים לכאורה (אלגזי 2010; לביא-נאמן ושלוח 2022). הגיון השימור מרובה הסתירות של השלטון הישראלי בא לידי ביטוי מעוות במיוחד בגליל, שם, כפי שמראה נתליה גוטקובסקי, הופכת "שמירה על החקלאות המסורתית" לתירוץ שבשמו מונע השלטון מחקלאים פלסטינים את המשאבים המסופקים ביד רחבה לשכניהם היהודים (Gutkowski 2018).

ייסגר הפער המטבולי!

כך נשלם התהליך שעליו הצביע כנפאני: מחיקתה הכמעט מוחלטת של הכלכלה החקלאית הערבית והחלפתה במשק תעשייתי בשליטה יהודית, התלוי בייבוא סחורות מחו"ל לשם רכישת צרכיו הבסיסיים ביותר, ובייצואן של סחורות אחרות – שרק מיעוטן הזעיר חקלאיות – לשם תשלום על המוצרים הללו. מלבד מובלעות חקלאיות קטנות, המרחב הכפרי הפך פרוורי או שננטש. כיום, רוב רובה של אוכלוסיית הארץ תלוי למחייתו ברכב הפרטי המסיע אותו מהבית לעבודה ובחזרה (ברגר 2015), ובתשתיות המשנעות סחורות מהארץ ואליה. תלות זו היא אחד הזרזים העיקריים להתרחבות הפער המטבולי, הן בקנה המידה המקומי – בשל זיהום האוויר ואובדן מי הגשמים לטובת נגר קרקעי שמגיע לים, הן בקנה המידה העולמי – בשל הצטברותם של גזי חממה באטמוספירה, המובילה להתחממות הגלובלית. הפתרון שנמצא לבעיית המים של החקלאות הישראלית, שימוש חוזר במים עירוניים, נראה "ירוק" רק כל עוד לא מביאים בחשבון את פליטות הפחמן הכרוכות בהתפלה, שבה גוברת תלותו של משק המים הישראלי עם השנים.

התרחבותו של הפער המטבולי אינה ערובה לקריסה מיידית של התשתיות המאפשרות קיום אנושי בארץ. ההתמודדות עם בעיית המים באמצעות התפלה היא דוגמה מצוינת למה שהאנתרופולוגית גוקצ'ה גונל מכנה "תיקון טכני" לבעיה אקולוגית-פוליטית (Günel 2019). כפי שגונל מראה לגבי איחוד האמירויות, מדינות מעדיפות לעיתים קרובות להוציא סכומי עתק על יישומים טכנולוגיים שמגלגלים את העלויות האקולוגיות אל הדורות הבאים ואל מחוץ לגבולות המדינה, ובלבד שלא לערער על ההיגיון הקפיטליסטי שלפיו ייצור סחורות ומכירתן בשוק הוא הדרך היעילה והנאותה ביותר למלא צרכים אנושיים. אלא ש"תיקונים" כאלה עשויים לסגור פערים מטבוליים מקומיים רק במחיר הרחבתם לקני מידה רחבים יותר, עד לקנה המידה הגלובלי.

ככל שיאמיר מחירם של התיקונים הללו כך יגדל חלקם של קורבנות הקפיטליזם והקולוניאליזם – שתרמו פחות מכול להיווצרות הפער המטבולי, ונהנו פחות מכול מפירותיו הזמניים – בתשלום החשבון הסופי. אם נאמץ את נקודת המבט של הקורבנות, ניווכח עד כמה מושג האנתרופוקן משמש תירוץ נוח לאותו גלגול עליוות נואל. התהום

המטבולית העולמית הנפצרת לפנינו אינה אשמתו המשותפת של כלל המין האנושי, אלא תוצאת פעולתם של כוחות חברתיים ספציפיים – מדינות, תאגידים ויחידים – שצברו עקב כך את הכוח ואת המשאבים הנדרשים לפתרון. ראוי כי כוחות אלו יישאו באחריות לסגירת הפער ולהבטחת רווחתם של כלל דרי הפלנטה (Táiwò 2022). גם בהקשר המקומי, צדק אקלימי ואקולוגי יכול להיעשות רק מתוך חלוקה מחדש של העושר והכוח שצברו האליטות השלטוניות והתאגידיות אגב נישול האוכלוסייה הילידית, ניצולו של כוח עבודה זול (ערבי, יהודי ומהגר) והרס הסביבה.

העמדת נקודת מבטן של הקבוצות המדוכאות בלב החקירה אינה רק כורח פוליטי ומוסרי; גם התייחסות רצינית לידע האקולוגי שהן אוחזות בו עשויה להניב פירות רבי ערך. ילידי הארץ, יושבי ההרים, העמקים והמדבר, מחזיקים במסורות בעלות ערך עצום למי שמבקשים לקיים כאן מערכות אקולוגיות שיאפשרו קיום אנושי בר קיימא, ויהיו אלה בוסתנים עירוניים בגליל (Mazzawi and Sa'ar 2018) או מערכות לניתוב מי גשמים במדבר (Stavi et al. 2018). בגדה המערבית נאלצים חוקרים המבקשים לשמר ולתעד את הידע הזה, החיוני עבור כל יושבי הארץ, להתמודד עם האלימות היומיומית של שלטונות הכיבוש והמתנחלים (Tsedell et al. 2020; Sakiya.org 2022), והם ראויים לא רק לתשומת לב מחקרית אלא גם לסולידריות פעילה. אם נחפש, קרוב לוודאי שנמצא ידע אקולוגי עשיר גם בידיהם של "האחרים" האחרים של הקפיטליזם הקולוניאלי, כמו המזרחים ש"התישבו" בפריפריה והמהגרים התאילנדים שמגדלים בה היום גינות ירק לשימוש עצמי בשילוב מסחרר של טכניקות מקומיות ומיובאות (שוורצברג 2022). כמובן, סגירתו של הפער המטבולי היא משימה פוליטית שתוגשם רק באמצעות לחץ ציבורי. אך שימורו והפצתו של ידע אקולוגי שקדם לקפיטליזם הקולוניאלי, ופיתוחו של ידע חדש מתוך התנגדות מודעת למבנהו הדכאני, הם תנאי מוקדם הכרחי לשינוי הפוליטי הזה. אין משימה מחקרית חשובה או דחופה יותר.

תוכנית עמיתי מרטין בובר, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

- אגבריה, רביע, 2017. "מאבק עכוב מזעתר": על צמחי המאכל מהמטבח הפלסטיני וחוקי הגנת הצומח בדין הישראלי", יופי תירוש ואייל גרוס (עורכים), לחם חוק: עיונים במשפט ואוכל, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עמ' 497-533.
- אטקס, דרוו, 2013. "החקלאות הישראלית בגדה המערבית", ירושלים: כרם נבות.
- אלגזי, גדי, 2010. "מיער גיר לאום חיראן: הערות על הטבע הקולוניאלי ושמריו", תיאוריה וביקורת 37, עמ' 232-253.

- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2005. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004, אור יהודה: כנרת-זמורה-דביר.
- אלמליח, טל, 2018. אנשי האתמול: הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר ומפ"ם, 1956–1977, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- ארוצה, צ'ינציה, טיטהי בהאטצ'ריה וננסי פרייזר, 2022. פמיניזם ל-99%: מניפסט, בתרגום עדי מורנו, חיפה: נמלה.
- ביכלר, שמשון, ויהונתן ניצן, 2007. מרווחי מלחמה לדיווידינדים של שלום, ירושלים: כרמל.
- בן פורת, אמיר, 2011. כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית? תל אביב: פרדס.
- בן צבי, אבשלום, 2018. "שילובם של ותיקים ועולים בתנועת המושבים משלהי שנות החמישים ועד תום שנות השישים", עבודת מוסמך, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת חיפה.
- בן שבת, דוד, 2020. "מדוע ובעבור מי הומצא ה'המרחב הכפרי'?", העוקץ, 8 בנובמבר.
- ברגר, תמר, 2015. אוטוטופיה: על מרחב הביניים הפרוורי בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוז'נסקי, תמר, 1986. התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, חיפה: מפעלים אוניברסיטאיים הוצאה לאור.
- הלוי, רותן, 2016. "לשנות (בירה) מהים של עזה: צמיחתו ושקיעתו של המסחר הימי מעזה בשלהי התקופה העות'מאנית", המזרח החדש נה, עמ' 35–59.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020. סקר כוח אדם 2018 (פרסום מס' 1782), ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- השש, יאלי, 2022. בת של מי את? דרכים לדבר פמיניזם מזרחי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ויצמן, איל, 2016. סף המדבר, קו העימות: יישוב ופינוי כשינוי אקלים בנגב, תל אביב: כבל.
- , 2017. ארץ חלולה: ארכיטקטורת הכיבוש של ישראל, תל אביב: כבל.
- טל, אלון, 2014. כל עצי היער: החורש בישראל מתקופת התנ"ך עד ימינו, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לביא-נאמן, מירי, ושחר שלוח, 2022. "רועים ואינם נראים: חוסן, פגיעות ואקלים הכיבוש בקהילות רועים פלסטינים בשטח C", קריאות ישראליות 2 (יוני), עמ' 158–191.
- מעוז, אילת, 2021. "ברוכים הבאים לאוטופיה של ההון: ישראל, איחוד האמירויות והקפיטליזם של האסון", תיאוריה וביקורת 53, עמ' 181–195.
- מרקס, קרל, 2011. הקפיטל: ביקורת הכלכלה המדינית (כרך א), בתרגום צבי ויסלכסקי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- נוימן, בעז, 2009. תשוקת החלוצים, תל אביב: עם עובד.
- סבאע'ח-ורי, אריז', 2018. "קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל/פלסטין", תיאוריה וביקורת 50, עמ' 391–418.
- סכירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל – ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
- פלד, יואב, 2014. "מורשת שרון", המרחב הציבורי 9, עמ' 9–30.

- פרנקל, מיכל, חנה הרצוג ויהודה שנהב, 1996. "קפיטליזם לאומי: בין מפעלי ים-המלח לעיר הוורדים", תיאוריה וביקורת 9, עמ' 15-40.
- קורלנדר, יהל, ומתן קמינר, 2020. "עובדים קבועים מאחורי הבית: העסקת מהגרי עבודה מתאילנד בחקלאות במרחב הכפרי", אופקים לגיאוגרפיה 98, עמ' 131-148.
- קמינר, מתן, 2019. "מבטים מוסטים בערבה", הזמן הזה, אוקטובר.
- _____, 2020. "בצל ההרים: ההיסטוריה הנשכחת של מזרח הארץ", הסדנה להיסטוריה חברתית, 1 ביולי.
- _____, 2021. "בין בתי הבאר: הסכנת של אבו-כביר", מארב, אפריל.
- קמפ, אדריאנה, ורבקה רייכמן, 2008. עובדים וזרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת העבודה לישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קריסט, מיהן, 2021. "האם זה בסדר להביא ילדים לעולם?", הזמן הזה, יולי.
- רוזנפלד, הנרי, 1979. "המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל", מחברות לתיאוריה וביקורת 3.
- שואל, שלי, 2016. "ממרוקו לעיר במדבר: הגירה, התיישבות ופרולטריוזיה בעשור הראשון לקיומה של דימונה, על-פי סיפורי החיים של תושביה", עבודת מוסמך, החוג להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב.
- שוורצברג, זוהר, 2022. "על גנים ואנשים: הגנים הנסתרים של מהגרי החקלאות התאילנדים בישראל", הרצאה שנישאה בכנס האגודה האנתרופולוגית הישראלית, מכללת עמק יזרעאל, 2 ביוני.
- שני, לירון, 2021. שיטת הערבה: אנתרופולוגיה של טבע, תרבות וחקלאות, רעננה: למדא.
- שניידר, אבי, 2022. במקום מושבו: ארגון קהילה ומרחב כמושב העובדים המתחדש, רמת גן: יד טבנקין.
- שרון, סמדר, 2017. כך כובשים מולדת: תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות החמישים, חיפה: פרדס.
- Abdo, Nahla, 1991. "Colonial Capitalism and Agrarian Social Structure: Palestine — A Case Study," *Economic and Political Weekly* 26(30), pp. PE73–PE84.
- Alatout, Samer, 2009. "Bringing Abundance into Environmental Politics: Constructing a Zionist Network of Water Abundance, Immigration, and Colonization," *Social Studies of Science* 39(3), pp. 294–363.
- Alff, Kristen, 2018. "Levantine Joint-Stock Companies, Trans-Mediterranean Partnerships, and Nineteenth-Century Capitalist Development," *Comparative Studies in Society and History* 60(1), pp. 150–177.
- Algazi, Gadi, 2022. "Food, Hunger and Colonization in the Early 1950s," paper presented at the "Is There Israeli History without Palestinian History?" International Workshop, Van Leer Institute, Jerusalem, September 14–15.
- Alkhalili, Noura, 2017. "Enclosures from Below: The Mushaa' in Contemporary Palestine," *Antipode* 49(5), pp. 1103–1124.

- Allweil, Yael, 2016. "Plantation: Modern-Vernacular Housing and Settlement in Ottoman Palestine, 1858–1918," *Architecture Beyond Europe* 9–10 (July).
- Assi, Seraje, 2018. *The History and Politics of the Bedouin: Reimagining Nomadism in Modern Palestine*, London and New York: Routledge.
- Banaji, Jairus, 2010. *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*, Leiden: Brill.
- Bhandar, Brenna, 2018. *Colonial Lives of Property: Law, Land, and Racial Regimes of Ownership*, Durham: Duke University Press.
- Bhattacharya, Tithi (ed.), 2017. *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*, London: Pluto Press.
- Braverman, Irus, 2014. *Planted Flags: Trees, Land, and Law in Israel/Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Breman, Jan, 1989. *Taming the Coolie Beast: Plantation Society and the Colonial Order in Southeast Asia*, Delhi and New York: Oxford University Press.
- Bunton, Martin, 2020. "'Home,' 'Colony,' 'Vilayet': Frames of Reference for the Study of Land in Mandate Palestine," *Journal of Colonialism and Colonial History* 21(1).
- Cronon, William, 2003. *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England*, New York: Hill and Wang.
- Crosby, Alfred W., 2004. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (2nd edition), Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Curtis, Edward E. IV, 2011. "The Ghawarna of Jordan: Race and Religion in the Jordan Valley," *Journal of Islamic Law and Culture* 13(2–3), pp. 193–209.
- Davis, Diana, 2016. *The Arid Lands: History, Power, Knowledge*, Cambridge: MIT Press.
- Davis, Janae, Alex A. Moulton, Levi Van Sant, and Brian Williams, 2019. "Anthropocene, Capitalocene, ... Plantationocene?: A Manifesto for Ecological Justice in an Age of Global Crises," *Geography Compass* 13(5), article e12438.
- Doumani, Beshara, 1995. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700–1900*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Eilan, Lily, 2020. "Paradise Lost: Land and Labor in 1950s Galilee," *Arab Studies Journal* 28(1), pp. 84–111.
- El-Eini, Roza, 2015. *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine, 1929–1948*, London and New York: Routledge.

- Falah, Ghazi, 1990. "The Evolution of Semi-Nomadism in Non-Desert Environment: The Case of Galilee in the 19th Century," *GeoJournal* 21(4), pp. 397–410.
- , 2003. "Dynamics and Patterns of the Shrinking of Arab Lands in Palestine," *Political Geography* 22(2), pp. 179–209.
- Farsakh, Leila, 2005. *Palestinian Labour Migration to Israel: Labour, Land and Occupation*, London and New York: Routledge.
- Fields, Gary, 2017. *Enclosure: Palestinian Landscapes in a Historical Mirror*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Forman, Geremy, and Alexandre (Sandy) Kedar, 2004. "From Arab Land to 'Israel Lands': The Legal Dispossession of the Palestinians Displaced by Israel in the Wake of 1948," *Environment and Planning D: Society and Space* 22(6), pp. 809–830.
- Foster, John Bellamy, 2000. *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York: Monthly Review Press.
- Fox, Shlomo, 1995. "The Settlement Department Unsettled," in Gideon Kressel, Susan Lees, and Moshe Schwartz (eds.), *Rural Cooperatives in Socialist Utopia: Thirty Years of Moshav Development in Israel*, Westport: Praeger, pp. 55–62.
- Gerber, Haim, 2005. *The Social Origins of the Modern Middle East*, New York: ACLS.
- Goldner, Loren, 1995. "Amadeo Bordiga, the Agrarian Question and the International Revolutionary Movement," *Critique* 23(1), pp. 73–100.
- Günel, Gökçe, 2019. *Spaceship in the Desert: Energy, Climate Change, and Urban Design in Abu Dhabi*, Durham: Duke University Press.
- Gutkowski, Natalia, 2018. "Governing through Timescape: Israeli Sustainable Agriculture Policy and the Palestinian-Arab Citizens," *International Journal of Middle East Studies* 50(3), pp. 471–492.
- Halevy, Dotan, 2022. "Sand and the City: On Colonial Development and Its Evasive Enemies in Twentieth-Century Palestine," *Environment and History* (online).
- Halper, Jeff, 2000. "The 94 Percent Solution: A Matrix of Control," *Middle East Report* 216, pp. 14–19.
- , 2009. "Dismantling the Matrix of Control," *Middle East Report*, September 11.
- Hambright, Karl D., and Tamar Zohary, 1998. "Lakes Hula and Agmon: Destruction and Creation of Wetland Ecosystems in Northern Israel," *Wetlands Ecology and Management* 6(2), pp. 83–89.
- Haraway, Donna, 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Durham: Duke University Press.

- Harvey, David, 2004. "The 'New' Imperialism: Accumulation by Dispossession," *Socialist Register* 40, pp. 63–87.
- Hever, Shir, 2010. *The Political Economy of Israel's Occupation: Repression Beyond Exploitation*, London and New York: Pluto Press.
- Horden, Peregrine, and Nicholas Purcell, 2000. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Blackwell.
- Ince, Onur Ulas, 2018. *Colonial Capitalism and the Dilemmas of Liberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, Gaye Theresa, and Alex Lubin (eds.), 2017. *Futures of Black Radicalism*, London and New York: Verso.
- Johnson, Walter, and Robin D. G. Kelley (eds.), 2018. *Race Capitalism Justice*, Cambridge: MIT Press.
- Kabha, Mustafa, and Nahum Karlinsky, 2021. *The Lost Orchard: The Palestinian-Arab Citrus Industry, 1850–1950*, New York: Syracuse University Press.
- Kaminer, Matan, 2022a. "Saving the Face of the Arabah: Thai Migrant Workers and the Asymmetries of Community in an Israeli Agricultural Settlement," *American Ethnologist* 49(1), pp. 118–131.
- , 2022b. "The Agricultural Settlement of the Arabah and the Political Ecology of Zionism," *International Journal of Middle East Studies* 54(1), pp. 40–56.
- Kanafani, Ghassan, 1980. *The 1936–39 Revolt in Palestine*, London: Tricontinental Society.
- Kedar, Alexandre, Ahmad Amara, and Oren Yiftachel, 2018. *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*, Stanford: Stanford University Press.
- Khalidi, Walid, 2006. *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington: Institute for Palestine Studies.
- Khawalde, Sliman, and Dan Rabinowitz, 2002. "Race from the Bottom of the Tribe That Never Was: Segmentary Narratives Amongst the Ghawarna of Galilee," *Journal of Anthropological Research* 58(2), pp. 225–243.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley: University of California Press.
- , 2003. *Politicide: Ariel Sharon's Wars against the Palestinians*, London and New York: Verso.
- Kohlby, Paul, 2018. "Owning the Homeland: Property, Markets, and Land Defense in the West Bank," *Journal of Palestine Studies* 47(4), pp. 30–45.
- Krampf, Arie, 2018. *The Israeli Path to Neoliberalism: The State, Continuity and Change*, New York: Routledge.

- Kressel, Gideon, 2010. "‘He Who Stays in Agriculture Is Not a *Freier*’: The Spirit of Competition among Members of the Moshav is Eroded when Unskilled Arab Labor Enters the Scene," in Esther Hertzog, Orit Abuhav, Harvey Goldberg, and Emanuel Marx (eds.), *Perspectives on Israeli Anthropology*, Detroit: Wayne State University Press, pp. 191–216.
- Lees, Susan, 1995. "The Moshav: An Introduction," in Gideon Kressel, Susan Lees, and Moshe Schwartz (eds.), *Rural Cooperatives in Socialist Utopia: Thirty Years of Moshav Development in Israel*, Westport: Praeger, pp. xiii–xx.
- , 1997. *The Political Ecology of the Water Crisis in Israel*, Lanham: University Press of America.
- Locke, John, 1952. *The Second Treatise of Government*, New York: Liberal Arts Press.
- Malm, Andreas, 2016. *Fossil Capital: The Rise of Steam-Power and the Roots of Global Warming*, London and New York: Verso.
- Marx, Karl, 1991. *Capital: A Critique of Political Economy* (vol. 3), trans. David Fernbach, London: Penguin.
- Mazzawi, Nisreen, and Amalia Sa’ar, 2018. "The Hawakir of Nazareth: The History and Contemporary Face of a Cultural-Ecological Institution," *International Journal of Middle East Studies* 50(3), pp. 537–556.
- Mies, Maria, 2014. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, London: Zed Books.
- Mintz, Sidney Wilfred, 1985. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, New York: Viking.
- Monterescu, Daniel, and Ariel Handel, 2020. "Terroir and Territory on the Colonial Frontier: Making New-Old World Wine in the Holy Land," *Comparative Studies in Society and History* 62(2), pp. 222–261.
- Moore, Jason W., 2015. *Capitalism In The Web Of Life: Ecology And The Accumulation Of Capital*, London: Verso.
- Mor, Liron [in press]. *Conflicts: The Poetics and Politics of Israel-Palestine*, New York: Fordham University Press.
- Mundy, Martha, 1996. "Qada ‘Ajlun in the Late Nineteenth Century: Interpreting a Region from the Ottoman Land Registers," *Levant* 28(1), pp. 77–95.
- Nadan, Amos, 2003. "Colonial Misunderstanding of an Efficient Peasant Institution: Land Settlement and Mushā Tenure in Mandate Palestine, 1921–1947," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46(3), pp. 320–354.

- Nasasra, Mansour, 2017. *The Naqab Bedouins: A Century of Politics and Resistance*, New York: Columbia University Press.
- Norris, Jacob, 2015. "Development and Disappointment: Arab Approaches to Economic Modernization in Mandate Palestine," in Cyrus Schayegh and Andrew Arsan (eds.), *The Routledge Handbook of the History of the Middle East Mandates*, London and New York: Routledge, pp. 275–290.
- Novick, Tamar, 2023. *Milk & Honey: Technologies of Plenty in the Making of a Holy Land*, Cambridge: MIT Press.
- OECD, 2010. "OECD Review of Agricultural Policies: Israel 2010," OECD (online).
- Olsvig-Whittaker, Linda, Eliezer Frankenberg, Avi Perevolotsky, and Eugene Ungar, 2006. "Grazing, Overgrazing and Conservation: Changing Concepts and Practices in the Negev Rangelands," *Science et Changements Planétaires* 17(1), pp. 195–199.
- Rabinowitz, Dan, and Sliman Khawalde, 2000. "Demilitarized, Then Dispossessed: The Kirad Beodains of the Hula Valley in the Context of Syrian–Israeli Relations," *International Journal of Middle East Studies* 32(4), pp. 511–530.
- Robinson, Cedric J., 2000. *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition*, Chapel Hill and London: University of North Carolina Press.
- Rosenfeld, Henry, 1978. "The Class Situation of the Arab National Minority in Israel," *Comparative Studies in Society and History* 20(3), pp. 374–407.
- Sakiya.org, 2022. "Settlers Raid Sakiya," Instagram, August 25.
- Sayigh, Rosemary, 1979. *Palestinians: From Peasants to Revolutionaries: A People's History*, London: Zed Books.
- Schayegh, Cyrus, 2017. *The Middle East and the Making of the Modern World*, Cambridge: Harvard University Press.
- Schwartz, Moshe, 1995. "The Decooperativization of Israel's Moshavim, 1985–1994," in Gideon Kressel, Susan Lees, and Moshe Schwartz (eds.), *Rural Cooperatives in Socialist Utopia: Thirty Years of Moshav Development in Israel*, Westport: Praeger, pp. 223–244.
- Seikaly, Sherene, 2016. *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*, Stanford: Stanford University Press.
- Seligman, No'am G., 2013. "The Environmental Legacy of the Fellaheen and the Bedouin in Palestine," in Daniel E. Orenstein, Alon Tal, and Char Miller (eds.), *Between Ruin And Restoration: An Environmental History Of Israel*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. 29–52.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

- , 2018. “From Overt to Veiled Segregation: Israel’s Palestinian Arab Citizens in the Galilee,” *International Journal of Middle East Studies* 50(1), pp. 1–22.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford: Oxford University Press.
- Sherman, Neal, and Moshe Schwartz, 1995. “The Effects of Public Assistance on the Management of Moshav Economic Affairs,” in Gideon Kressel, Susan Lees, and Moshe Schwartz (eds.), *Rural Cooperatives in Socialist Utopia: Thirty Years of Moshav Development in Israel*, Westport: Praeger, pp. 31–54.
- Silver, Beverly, 1990. “The Contradictions of Semiperipheral Success: The Case of Israel,” in William G. Martin (ed.), *Semiperipheral States in the World-Economy*, New York: Greenwood Press, pp. 161–181.
- Stavi, Ilan, Gidon Ragolsky, Rahamim Shem-Tov, Yanai Shlomi, Oren Ackermann, Henri Rueff, and Judith Lekach, 2018. “Ancient through Mid-Twentieth Century Runoff Harvesting Agriculture in the Hyper-Arid Arava Valley of Israel,” *CATENA* 162 (March), pp. 80–87.
- Sufian, Sandra M., 2007. *Healing the Land and the Nation: Malaria and the Zionist Project in Palestine, 1920–1947*, Chicago: University of Chicago Press.
- Táiwò, Olúfẹ̀mí O., 2022. *Reconsidering Reparations*, Oxford: Oxford University Press.
- Tamari, Salim, 1983. *The Dislocation and Re-Constitution of a Peasantry: The Social Economy of Agrarian Palestine in the Central Highlands and the Jordan Valley, 1960–1980*, Ph.D. dissertation, University of Manchester.
- , 2008. *Mountain against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Tesdell, Omar, 2015. “Territoriality and the Technics of Drylands Science in Palestine and North America,” *International Journal of Middle East Studies* 47(3), pp. 570–573.
- Tesdell, Omar, Yusra Othman, Yara Dowani, Samir Khraishi, Mary Deeik, Fouad Muaddi, Brandon Schlautman, Aubrey Streit Krug, and David Van Tassel, 2020. “Envisioning Perennial Agroecosystems in Palestine,” *Journal of Arid Environments* 175, article 104085.
- Trottier, Julie, Nelly Leblond, and Yaakov Garb, 2020. “The Political Role of Date Palm Trees in the Jordan Valley: The Transformation of Palestinian Land and Water Tenure in Agriculture Made Invisible by Epistemic Violence,” *Environment and Planning E: Nature and Space* 3(1), pp. 114–140.

- Tsing, Anna Lowenhaupt, 2015. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton: Princeton University Press.
- UNSCOP, 1947. "United Nations Special Committee on Palestine Report," United Nations (online).
- van Aken, Mauro, François Molle, and Jean-Phillipe Venot, 2009. "Squeezed Dry: The Historical Trajectory of the Lower Jordan River Basin," in François Molle and Philippus Wester (eds.), *River Basin Trajectories: Societies, Environments and Development*, Cambridge: IWMI, pp. 20–46.
- von Wehrden, Henrik, Jan Hanspach, Petra Kaczensky, Joern Fischer, and Karsten Wesche, 2012. "Global Assessment of the Non-Equilibrium Concept in Rangelands," *Ecological Applications* 22(2), pp. 393–399.
- Weiss, Hadas, 2021. "Social Reproduction," in *Cambridge Encyclopedia of Anthropology* (online).
- Wolfe, Patrick, 2006. "Settler Colonialism and the Elimination of the Native," *Journal of Genocide Research* 8(4), pp. 387–409.